"ज्ञानविज्ञानसम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ।
युयुधाते महारङ्गे राक्षसेन दुरात्मना॥")

राजमाषः, पुं, (माषाणां राजा श्रेष्ठत्वात्। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) वर्ब्बटः। वरबटी कड़ाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। नीलमाषः २ वृषमाषः ३ वृषोचितः ४। अस्य गुणाः। कफपित्तहरत्वम्। रुच्यत्वम्। वातकारित्वम्। बलदायकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ सारकत्वम्। शुक्राम्लपित्तहरत्वम्। सुस्वादुत्वम्। रूक्षत्वम्। कषायत्वम्। विषदत्वम्। लघुत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥ अन्यच्च।
"राजमाषो महामाषश्चपलश्च बलः स्मृतः।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणो रसः।
रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिमलप्रदः॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
कालविशेषे अस्याभक्षणं यथा। नारदीये।
"निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालाद्धिको हि सः॥
कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्।
निष्पावान् सुनिशार्द्दूल यावदाहूतनारकी॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

राजमुद्गः, पुं, (मुद्गानां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) मुकुष्ठकः। इति हेमचन्द्रः। ४। २४०॥

राजयक्ष्मा, [न्] पुं, (राज्ञश्चन्द्रस्य क्षयकारको यक्ष्मा। राजा चासौ यक्ष्मा चेति वा।) क्षयरोगः। इति हेमचन्द्रः॥ अस्य पर्य्यायनिदानौषधादयो यक्ष्मशब्दे द्रष्टव्याः॥*॥
(असौ हि सर्व्वरोगाणामाकरः। यथा, माधे। २। ६६।
"मावेदि यदसावेको जेतव्यश्चेदिराड़िति।
राजयक्ष्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम्॥"
"तथाह वाग्भटः।
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराड़िति च स्मृतः॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोऽभूत् यदयं पुरा।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः॥"
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥)
महापातकजचिह्नमप्ययम्। यथा, विष्णुः। अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वसुतीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति। कुष्ठातिपातकी ब्रह्महा यक्ष्मी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्णहारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्चर्म्मा। इत्यादि कूर्म्मपुराणम्॥
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम्॥"
महारोगिणः पापरोगाष्टकान्यतमरोगवतः। ते च उन्मादस्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगन्दरः उदरोऽश्मरी इत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः। इति शुद्धितत्त्वम्॥ *॥
तस्योत्पत्तिरुपस्थानानि यथा,—
"अथ कोपवतस्तस्य दक्षस्य सुमहात्मनः।
निश्चक्राम तदा यक्ष्मा नासिकाग्रादिभीषणः॥
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो धमनिसन्ततः॥
अधोमुखो दग्धहस्तः कासं विश्रम्य सन्ततम्।
कुर्व्वाणो निम्ननेत्रश्च योषासम्भोगलोलुपः॥
स चोवाच तदा दक्षं कुत्र स्थास्याम्यहं मुने!।
किंवा चाहं करिष्यामि तन्मे वद महामते॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु हतं भवान्।
सोममत्तु भवान्नित्यं सोमे त्वं तिष्ठ स्वेच्छया॥
मार्कण्डेय उवाच।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः।
अग्नेः अग्नेस्ततः सोममाससाद स च हतम्॥
असाद्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा।
प्रविवेशेन्दुहृदये छिद्रं प्राप्य महागदः॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राजयक्ष्मणि।
शुशोच चन्द्रस्तन्द्रीञ्च विषमां प्राप्तवांस्ततः॥
उत्पन्न प्रथमं यस्माल्लीनो राजन्यसौ गदः।
राजयक्ष्मेति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूत् द्विजाः॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्ष्मणा रोहिणीपतिः।
क्षयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा॥
तथा चन्द्रे क्षीयमाणे सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः।
क्षयं जातास्वोषधीषु न यज्ञः संप्रवर्त्तते॥
यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्व्वं क्षयं गतम्।
पर्य्यण्याश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत्।
वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारो क्षीणताङ्गतः॥
दुर्भिक्षव्यसनोपेते सर्व्वलोके द्विजोत्तमाः।
दानधर्म्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्त्तते॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभेनोपहतेन्द्रियाः।
पापमेव तदा चक्रुर्न धर्म्मरुचयस्तथा॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः।
जग्मुः क्षोभं परं देवाः सागराश्च महास्तथा॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्व्वं व्याकुलं दस्युपीड़ितम्।
ब्रह्माणमगमन्देवाः सर्व्वे शक्रपुरोगमाः॥
उपसङ्गम्य लोकेशं स्रष्टारं जगतां पतिम्।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः॥
तान् म्लानवदनान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः।
अभिभूतान् परेणेव कृतस्वविषयानिव।
पप्रच्छ सुसुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम्॥
ब्रह्मोवाच।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् म्लानांश्च लक्षये॥
निराधारान् निरातङ्कान् सुरान् सर्व्वान्तु कामगान्।
कृत्वा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुःखितान्॥
यद्वभूवे दुःखबीजं युष्मान् वा यस्तु बाधते।
तत् कथ्यतामशेषेण सिद्धिं चाप्यवधार्य्यताम्॥
मार्कण्डेय उवाच।
ततो बृहश्रवा जीवः कृष्णवर्त्मा च लोककृत्।
उवाचात्मभवे तस्मै सुराणां दुःखकारणम्॥
शृणु सर्व्वं जगत्कर्त्तस्त्वां येन वयमागताः।
यदस्माकं दुःखबीजं यतो म्लानश्रियो वयम्।
न क्वचित् संप्रवर्त्तन्ते यज्ञा लोकपितामह॥
देवा ऊचुः।
निराधारा निरातङ्काः प्रजाः सर्व्वाः क्षयं गताः।
न च दानादिधर्म्माश्च न तपांसि क्षितौ क्वचित्॥
नैव वर्षति पर्य्यण्यः क्षीणतोयाभवत् क्षितिः।
क्षीणाः सर्व्वास्तथौषध्यः शून्या लोकाः समाकुलाः॥
दस्युभिः पीड़िता विप्रा वेदवादान्न कुर्व्वते।
अन्नवैकल्यमासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः॥
क्षीणेषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम्।
दुर्ब्बलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चिरं स्थितः।
तद्राशौ स च क्षीणो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्त्तते॥
यदैवान्विष्यते देवैश्चन्द्रो नैषां पुरःसरः।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधे॥
कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नैव क्व च न गच्छति।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत्।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः॥
इति सर्व्वत्र लोकेश वृत्तः कर्म्मविपर्य्ययः।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः॥
पातालाद्यावदुत्थाय कालकञ्जादयोऽसुराः।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि साध्वसात्॥
स्वयं प्रवर्त्तते कस्माज्जगतां वा व्यतिक्रमः।
न जानीमस्तु तत् सर्व्वं विप्लवे चापि कारणम्॥
मार्कण्डेय उवाच।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शी पितामहः।
श्रुत्वा क्षणमभिध्याय निजगाद सुरोत्तमान्॥
ब्रह्मोवाच।
शृण्वन्तु देवताः सर्व्वा यदर्थं लोकविप्लवः।
प्रवर्त्तेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्यया।
अश्विन्याद्या वरवधूर्भार्य्यार्थं परिणीतवान्॥
परिणीय स ताः सर्व्वा रोहिण्यां सततं विधुः।
प्रवर्त्तेतानुरागेण न सर्व्वासु प्रवर्त्तते॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्व्वा दौर्भाग्यज्वरपीड़िताः।
षड्विंशतिवरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्वकम्॥
प्रवर्त्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा।
तथा न तासु भजते तद्दक्षाय न्यवेदयन्॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः साम्ना संस्तूय विट्पतिम्।
बहुस्तुतमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुरोध तम्॥
अनुरुद्धो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना।
समं प्रवर्त्तितं तासु समयं कृतवान् विधुः॥
समभङ्गीकृते भावं तासु कर्त्तुं हिमांशुना।
खं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि मुनिसत्तमः॥
गते दक्षे मुनिश्रेष्ठे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः।
जहौ न भावं ताः शश्वत् कुपिताः पितरं गताः॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमनुरुध्य सुतान्तरे।